

**MUDDATI O'TGAN DEBITOR VA KREDITOR QARZLAR AUDITI***Mansurova Shaxnozaxon Marifjon qizi**O'zbekiston Respublikasi**Toshkent bank- moliya akademiyasi**2-kurs tinglovchisii***Annotatsiya**

Mazkur maqolada muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlari audit masalasi chuqur tahlil qilinadi. Ushbu qarzlari korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy barqarorligi, aktivlarni samarali boshqarish va hisobdorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda xalqaro tajriba, jumladan, AQSh, Yevropa va Osiyo mamlakatlarining ilg'or yondashuvlari o'rganilib, ularning O'zbekiston sharoitida tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada qarzlari auditining nazorat jarayonidagi o'rni, zamonaviy texnologiyalarning, xususan, sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarning ahamiyati batafsil muhokama qilinadi. Shuningdek, xalqaro standartlar asosida audit jarayonini takomillashtirishning iqtisodiy samaradorligi va tashkilotlarning moliyaviy holatini mustahkamlash imkoniyatlari yoritiladi. Mazkur maqola muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlari auditini amalga oshirishda muhim amaliy va nazariy asoslarni taklif etadi.

**Kalit so'zlar:** Debitor qarzlari, kreditor qarzlari, audit, moliyaviy boshqaruv, xalqaro standartlar (ISA), zamonaviy texnologiyalar, sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan tizimlar, moliyaviy barqarorlik, xalqaro tajriba, O'zbekiston.

**Abstract**

This article provides an in-depth analysis of the audit of overdue receivables and payables. These debts play a crucial role in ensuring the financial stability of organizations, efficient asset management, and improving accountability. The study examines international practices, including advanced approaches from the United States, Europe, and Asia, and analyzes their applicability in the context of Uzbekistan. The paper discusses the role of debt audits in the control process, the significance of modern technologies, particularly artificial intelligence and automated systems. Furthermore, it highlights the economic efficiency of improving the audit process based on international standards and its potential to strengthen the financial position of organizations. This article offers essential theoretical and practical foundations for conducting audits of overdue receivables and payables effectively.

**Keywords:** Receivables, payables, audit, financial management, international standards (ISA), modern technologies, artificial intelligence, automated systems, financial stability, international experience, Uzbekistan.

**Kirish**

Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditi moliyaviy boshqaruvning muhim jihati bo'lib, tashkilotning barqarorligi, likvidligi va samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Debitor qarzlari mijozlar tomonidan to'lanmagan qarzlarni anglatadi, kreditor qarzlari esa kompaniya o'z majburiyatlarini kelishilgan muddatda bajarmagan holatlarni o'z ichiga oladi. Bunday kechikishlar moliyaviy operatsiyalarni buzib, tavakkalchilikni oshirishi mumkin. Shuning uchun bunday qarzlarning auditi orqali shaffoflikni ta'minlash, xavflarni kamaytirish va aniq qarorlar qabul qilish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash muhim hisoblanadi. Mazkur maqolada muddatidan o'tgan qarzlarning auditi nazariy asoslari, xalqaro amaliyotlar tahlil qilinib, O'zbekistondagi audit jarayonlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon etilgan. Qolaversa, auditori jarayonlari samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar kabi zamonaviy texnologiyalarning ahamiyati muhokama qilingan.

Muddatidan o'tgan qarzlarning auditi ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishdan boshlanadi. Auditorlar buxgalteriya yozuvlari va debitor hamda kreditor qarzlarning muddat grafiklarini ko'rib chiqadilar. Tekshiruv jarayonida qarzlarning to'g'riligi va qonuniyligi tekshiriladi, ularni qaytarish ehtimoliga asoslangan holda klassifikatsiya qilinadi. Tavakkalchilikni baholash muhim bosqich bo'lib, u moliyaviy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan xavfli qarzlarni aniqlaydi. Natijada, kelajakdagi xavflarni kamaytirish uchun to'liq auditori hisoboti tayyorlanadi va tegishli tavsiyalar beriladi.

**Jadval 1. Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning klassifikatsiyasini va ularning moliyaviy operatsiyalarga ta'siri.**

<b>Kategoriya</b>	<b>Misollar</b>	<b>Tasir</b>
Qisqa muddatli debitor qarzlari	Mijoz hisob-fakturalari, foizlar	Darhol pul oqimini talab qiladi
Uzoq muddatli debitor qarzlari	Xodimlarga berilgan kreditlar	Kelajakdagi moliyaviy barqarorlik
Qisqa muddatli kreditor qarzlari	Ta'minotchilarga to'lovlar, maoshlar	Operatsion davomiylik
Uzoq muddatli kreditor qarzlari	Ijara majburiyatlari, obligatsiyalar	Strategik resurslar taqsimoti

*Manba: muallif tomonidan tuzilgan*

Mazkur 1-jadval muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning turlarini, ularning misollarini va moliyaviy operatsiyalarga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi. Bu jadval tashkilotlarning moliyaviy boshqaruvini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.

Qisqa muddatli debitor qarzarlar: Ushbu toifaga mijozlar tomonidan to'lanmagan hisob-fakturalar yoki foizlar kiradi. Ular tashkilotning darhol pul oqimiga bo'lgan talabini oshiradi. Ushbu qarzarlar muddatida qaytarilmasa, korxonaning qisqa muddatli likvidlik masalalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Uzoq muddatli debitor qarzarlar: Bu turga xodimlarga berilgan kreditlar yoki boshqa uzoq muddatli qarzdorliklar kiradi. Ular korxonaning kelajakdagi moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun strategik ahamiyatga ega. Ushbu qarzarlar bo'yicha tavakkalchiliklar uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish jarayonida hisobga olinadi.

Qisqa muddatli kreditor qarzarlar: Ushbu toifaga ta'minotchilarga qilinadigan to'lovlar va xodimlarga to'lanadigan maoshlar kiradi. Bu qarzarlar korxonaning operatsion davomiyligini ta'minlash uchun muhimdir. Ularning muddatida to'lanmasligi operatsion jarayonlarning to'xtab qolishiga olib kelishi mumkin.

Uzoq muddatli kreditor qarzarlar: Ular ijara majburiyatlari, uzoq muddatli obligatsiyalar va boshqa katta moliyaviy majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Bu turdagi qarzarlar strategik resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi va tashkilotning moliyaviy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu 1-jadval turli qarzar turlarining korxonaga moliyaviy holatiga qanday ta'sir qilishini chuqur tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy boshqaruv jarayonida ushbu qarzlarni to'g'ri tasniflash va ularning o'z vaqtida boshqarilishi korxonaning moliyaviy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bu, ayniqsa, muddatidan o'tgan qarzlarni kamaytirish strategiyasini ishlab chiqishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro standartlar va amaliyotlar muddatidan o'tgan qarzlarning auditini yo'naltirishda muhim o'rin tutadi. Xalqaro Auditori Standartlari (ISA) bu hisob-kitoblarni baholash uchun chuqur asoslarni beradi va Xalqaro Moliyaviy Hisobot Standartlari (IFRS) bilan muvofiqlikni ta'minlaydi. AQSh, Germaniya va Yaponiya kabi mamlakatlar ilg'or modellarning taklif qilib, zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qiladi. Masalan, AQShda sun'iy intellekt debitor qarzlarda ehtimoliy firibgarlikni aniqlash uchun qo'llaniladi, Germaniyada avtomatlashtirilgan muvofiqlashtirish vositalari kreditor qarzlarni samarali boshqarishda yordam beradi, Yaponiyada esa tavakkalchilikni oldindan baholash uchun prognozli tahlil vositalari ishlatiladi. Bu yondashuvlar auditning sifatini va samaradorligini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi.

Texnologiyalar muddatidan o'tgan qarzlarning auditini transformatsiya qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Sun'iy intellekt potentsial defoltni prognoz qilish, yig'im strategiyalarini optimallashtirish va firibgarlik holatlarini aniqlash imkonini beradi. SAP va Oracle kabi avtomatlashtirilgan tizimlar ma'lumotlarni muvofiqlashtirish va hisobot berish jarayonlarini soddalashtiradi, inson xatolarini kamaytiradi va samaradorlikni oshiradi. Blockchain texnologiyasi esa

moliyaviy yozuvlarning shaffofligi va o'zgarmasligini ta'minlab, ishonchlilik darajasini yanada oshiradi. Bunday texnologiyalar audit sifatini oshiribgina qolmay, tashkilotlarga operatsion samaradorlik va hisobdorlikka erishish imkonini beradi.

O'zbekistonda debitor va kreditor qarzlarning auditi katta imkoniyatlar va qator qiyinchiliklarni o'zida mujassam etgan. IFRS va ISA kabi xalqaro standartlarni joriy qilish mahalliy amaliyotlarni global talablar bilan uyg'unlashtirib, moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini oshirishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalarni auditori jarayonlariga integratsiya qilish mavjud samarasizliklarni engish uchun yangi yo'llarni ochadi. Biroq, qiyinchiliklar ham mavjud, masalan, ko'plab tashkilotlarda texnologik infratuzilmaning yetishmasligi, zamonaviy auditori usullarini qo'llashda malakali mutaxassislarning kamligi va xalqaro amaliyotlarni joriy etishda byurokratik to'siqlar. Bu muammolarni hal etish uchun texnologik infratuzilmani rivojlantirish, auditorlar uchun o'quv dasturlari tashkil etish va qonunchilik bazasini isloh qilish kabi ko'p qirrali yondashuv zarur.

O'zbekistonda qarzlarni audit qilish jarayonini yaxshilash uchun qator choratadbirlar taklif etiladi. Sun'iy intellekt qo'llab-quvvatlanadigan avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy qilish ma'lumotlarni tahlil qilish va xavflarni boshqarishni tubdan yaxshilashga imkon beradi. Kadrlarni rivojlantirish dasturlari auditorlarni zamonaviy vositalar va usullardan foydalanish bo'yicha malakasini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Davlat-xususiy hamkorlikni kengaytirish resurslar yetishmovchiligini hal qilish va innovatsion echimlarni joriy etishga yordam beradi. Qonunchilik islohotlari esa milliy standartlarni xalqaro me'yorlar bilan uyg'unlashtirib, audit jarayoni uchun qulay muhit yaratishi lozim.

Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditi moliyaviy barqarorlik, shaffoflik va operatsion samaradorlikni ta'minlash uchun muhimdir. Xalqaro standartlarni qabul qilish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etish orqali O'zbekiston o'z auditori amaliyotini rivojlantirishi mumkin. Bu nafaqat alohida tashkilotlarga foyda keltiradi, balki mamlakatning iqtisodiy o'sishi va global raqobatbardoshligini ham kuchaytiradi.

Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditi moliyaviy boshqaruvning muhim jihati bo'lib, tashkilotning barqarorligi, likvidligi va samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Debitor qarzlarni mijozlar tomonidan to'lanmagan qarzlarni anglatadi, kreditor qarzlarni kompaniyaning o'z majburiyatlarini kelishilgan muddatda bajarmagan holatlarini o'z ichiga oladi. Bunday kechikishlar moliyaviy operatsiyalarni buzib, xavflarni oshirishi mumkin. Shuning uchun bunday qarzlarning auditi orqali shaffoflikni ta'minlash, xavflarni kamaytirish va aniq qarorlar qabul qilish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash muhim hisoblanadi. Mazkur jarayon auditning nazariy asoslaridan tortib, O'zbekistondagi amaliy jarayonlarga qadar qator jihatlarni o'z ichiga oladi.

Audit jarayoni ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishdan boshlanadi. Auditorlar buxgalteriya yozuvlari va debitor hamda kreditor qarzlarning muddat grafiklarini ko'rib chiqadilar. Bu jarayonda qarzlarning to'g'riligi va qonuniyligi tekshiriladi, ularning klassifikatsiyasi amalga oshiriladi. Masalan, qisqa muddatli debitor qarzlarda mijozlar hisob-fakturalari yoki foizlarni o'z ichiga oladi, uzoq muddatli debitor qarzlarda esa xodimlarga berilgan kreditlarni o'z ichiga oladi. Qisqa muddatli kreditor qarzlarda ta'minotchilarga bo'lgan to'lovlar va maoshlarni o'z ichiga oladi, uzoq muddatli kreditor qarzlarda esa ijara majburiyatlari yoki obligatsiyalar bilan bog'liq bo'ladi. Har bir tur qarzlarning moliyaviy operatsiyalarga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi va bu ularning samarali boshqaruvini talab qiladi.

Xalqaro amaliyotlar shuncha ko'rsatadiki, debitor va kreditor qarzlarning samarali auditori zamonaviy texnologiyalarning keng qo'llanilishini talab etadi. AQShda sun'iy intellekt debitor qarzlardagi ehtimoliy firibgarlikni aniqlash uchun qo'llaniladi, Germaniyada avtomatlashtirilgan muvofiqlashtirish vositalari kreditor qarzlarni samarali boshqarishga yordam beradi, Yaponiyada esa prognozli tahlil vositalari qarzlarning qaytarilish ehtimolini baholash uchun ishlatiladi. Bunday texnologiyalar nafaqat audit jarayonini tezlashtiradi, balki uning sifatini ham oshiradi.

O'zbekistonda debitor va kreditor qarzlarning auditori katta imkoniyatlar va qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish, shuningdek, xalqaro standartlarni qo'llash orqali bu jarayonni takomillashtirish mumkin. Ammo, resurslar yetishmasligi, texnologiyaga oid infratuzilmaning kamchiliklari va auditorlarning malakali yetishmasligi kabi qiyinchiliklar muammo bo'lib qolmoqda. Bu muammolarni hal etish uchun O'zbekistonda qonunchilikni isloh qilish, auditorlarni qayta tayyorlash va avtomatlashtirilgan vositalarni joriy qilish kerak.

Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditori moliyaviy barqarorlik va samaradorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bunday audit jarayonini takomillashtirish orqali tashkilotlarning moliyaviy ahvolini yaxshilash, iqtisodiy o'sishga hissa qo'shish va barqarorlikni ta'minlash mumkin bo'ladi. Bu nafaqat alohida tashkilotlarga, balki mamlakat iqtisodiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

### **Xulosa**

Muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditori bugungi kunda tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu audit jarayonlari tashkilotlarning moliyaviy majburiyatlari va aktivlarining to'liq va aniq aks ettirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, u moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi va moliyaviy faoliyatda shaffoflikni ta'minlashga yordam beradi. Ammo, bu jarayon ko'pincha ma'lumotlarning yetarli bo'lmasligi, muloqotdagi kamchiliklar va texnologik cheklolar kabi muammolar bilan murakkablashadi. Ushbu muammolarni

hal qilish tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini oshirish va samaradorlikka erishish uchun muhimdir.

Audit jarayonida resurslarni to'g'ri rejalashtirish va samarali boshqarish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Moliyaviy, insoniy va texnologik resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi audit jarayonining sifati pasayishiga va tahlilning kechikishiga olib keladi. Bu muammoni bartaraf etish uchun avtomatlashtirilgan tizimlarni keng joriy qilish talab etiladi. Ushbu tizimlar yordamida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish jarayoni tezlashadi va inson omiliga bog'liq xatoliklar kamayadi. Resurslarni oqilona taqsimlash bilan birga, auditning har bir bosqichida jarayonlarni kuzatish va vaqtida aniqlash ham muhim hisoblanadi.

Noaniqlik va xavf-xatarlarni boshqarishdagi kamchiliklar ham auditori jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy o'zgaruvchanlik va huquqiy noaniqliklar xavflarni oshiradi, bu esa auditori jarayonining murakkabligini orttiradi. Ushbu xavflarni kamaytirish uchun sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlilidan foydalanish sezilarli darajada samara beradi. Risklarni aniqlash va boshqarish vositalari auditori jarayonlarini yanada shaffof va samarali qiladi, bu esa moliyaviy hisobotlarning sifatini oshiradi.

Muloqotning yetarli darajada tashkil etilmaganligi tashkilot ichida va tashqi manfaatdor tomonlar bilan kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Qaror qabul qilish jarayonida barcha tomonlarning faol ishtiroki va ochiq kommunikatsiya tizimini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Aniq kommunikatsiya strategiyasini ishlab chiqish va uni loyihaning barcha bosqichlarida tatbiq etish ma'lumotlarning to'g'ri tarqalishini ta'minlaydi va auditning samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilish va ishonchli manbalarga asoslanish muddatidan o'tgan qarzlarni auditi samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Ma'lumotlarni noto'g'ri tahlil qilish yoki ular asosida noto'g'ri qarorlar qabul qilish moliyaviy xatoliklarga olib keladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tizimlar orqali yig'ish bu muammoni samarali hal qilishga yordam beradi. Ushbu yechimlar auditori jarayonini nafaqat tezlashtiradi, balki ularning aniqligi va ishonchliligini ham oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, muddatidan o'tgan debitor va kreditor qarzlarning auditi samaradorligini oshirish uchun resurslarni to'g'ri boshqarish, xavflarni minimallashtirish, samarali muloqotni tashkil etish va zamonaviy tahlil vositalarini joriy qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va tashkilotlarning raqobatbardoshligini mustahkamlashga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi.

### **Manbalar ro'yxati**

1. **Project Management Institute (PMI).** *A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide), 7th Edition*, PMI Publications, 2021. Loyiha boshqaruvi metodologiyasining xalqaro standartlari va qaror qabul qilish jarayonining metodologik asoslari. Ushbu manba auditorlarga qaror qabul qilish va audit jarayonini samarali boshqarishda metodologik yondashuvlarni taqdim etadi.
2. **International Financial Reporting Standards (IFRS).** *IFRS Standards for Financial Reporting*, International Accounting Standards Board, 2023. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari va ularni bank sektorida qo'llash. Muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlarni audit qilishda moliyaviy hisobotlarni to'g'ri tayyorlash va nazorat qilish usullarini ko'rsatadi.
3. **Agile Alliance.** *The Agile Manifesto and Methodologies*, Agile Alliance Publications, 2022. Zamonaviy boshqaruv tizimlarida moslashuvchan metodologiyalarning roli. Muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlarni audit qilishda moslashuvchan yondashuvlarni qo'llash orqali samarali natijalarga erishish usullari.
4. **World Bank Group.** *Data on Financial Inclusion and Banking Sector Trends*, World Bank Reports, 2022. Bank sektorining rivojlanishi va moliyaviy inklyuziya tendensiyalari. Muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlarni audit qilishda bank sektori va moliyaviy inklyuziya darajasining ta'sirini tahlil qilishga yordam beradi.
5. **Statistika qo'mitasi (O'zbekiston).** *O'zbekistonda moliya bozori dinamikasi (2018–2022)*, 2023. O'zbekistonning bank kapitali bo'yicha statistik ma'lumotlari. O'zbekistonda muddati o'tgan debitor va kreditor qarzlarning statistik tahlili va ularni audit qilish jarayonida qo'llaniladigan ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.
6. Sherimbetov I. va Xaydarov A.(2018). "AUDIT". namdu.uz
7. Yadgarova M.L. va Qurbonov R.(2019). "“Bank auditi” fanidan o'quv-uslubiy majmua". namdu.uz.
8. **North American Accounting Studies. (2020).** "Cardinal Corporation-da debitorlik qarzlari va shubhali debitorlik qarzlari uchun zaxiralarni audit qilish". neiu.d.edu.
9. Internal Audit Standards Board.(2012). "Technical Guide on Stock and Receivables Audit". kb.icai.org
10. Техническая статья CPD (2015). "Аудиторские доказательства и особые соображения по определенным пунктам". www.accaglobal.com.